

պայի հետ շփուած մեր հասարակութեան գլուխը մի շփոթ է, ուր լաւն ու վատը խառնուած են իրար, նրա զգացմունքին ու խելքին կերակուր տուողը յաճախ երկրորդն է և ոչ առաջինը: Այսպիսի գեղարուեստական գործերը, որոնք հայրենի աւանդութիւնները, մեր անցեալի անձութիւնը, մեր ալեղարդ հնութեան թողած այսքան գեղեցիկ ժառանգութիւնը կապում են ազնուացնող արուեստի հետ, բարին ու գեղեցիկը լծորդում, իրօք խոշոր դաստիարակիչ նշանակութիւն կարող են ունենալ: Կորած, մոլորած խրճիթներում դարերի ընթացքում լուռ ապրում է տոմային բնազդը, որ ինքնըստինքեան գեղարուեստ է. այնտեղից աւելին չենք կարող պահանջել. բայց մեր դահլիճներում, ուր այնքան բան է մեղնում ամեն օր, լաւ կը լինի որ գոնէ հայրենի երկրի յիշողութիւնները կենդանի մնան: Նրանք կրթիչ են և ազնուացնող. առանց դրանց երիտասարդ սերնդի հայեացքը դառնում է բութ և հոգին անըզգայ:

Ա. Ա.

Х. А. Веркушети: „Материалы для истории грузино-армянских отношений“, С.-Петербургъ, 1904 г.

Հայ-վիրական յարաբերութիւններ... անա մի հարց, որ մի փայլուն ապացոյց է թէ ինչպէս երբեմն ըստ երևոյթին առողջ գլուխներով մարդիկ կարող են յափշտակուել արսուրդով, տէգեր կոտորել հողմադացների վրայ և միանգամայն գոհ մնալ իրանց արածից:

Պ. Վերմիշեան իր այս աշխատութիւնով մատը դրել է հէնց մի այդպիսի արսուրդի վրայ և անկողմնակալ ու սառն դատողութիւններով ցոյց է տալիս թէ որքան կեղծիք, որքան դիտաւորեալ, թունոտ չարակամութիւն կայ այն մարդկանց վարմունքի մէջ, որոնք հայ-վիրական անմիտ, հրէշաւոր հարցի տխրահոյակ հեղինակներ կարող են համարուել: Ահա այդ մարդկանց կարգին է պատկանում վրաց մէջ յարգ վայելող բանաստեղծ Իլ. Ճաւաւաձէն շնորհիւ իր «Հայ գիտունները և բողոքող քարերը» վերնագրով աշխատութեան, որի քըննադատութեանն է նուիրուած պ. Վերմիշեանի գիրքը:

Իշխան Ճաւաւաձէն ինչպէս երևում է իր գիրքը գրելիս կրկնակի նպատակ է ունեցել, նախ իբր թէ պաշտպանել վրաց ազգը հայ գիտունների յարձակումներից և երկրորդ որքան կարելի է առատ ցելս շարտել ամբողջ հայ ազգի վրայ: Պ.

Վերմիշեանի լրջմիտ, ուղղադատ քննադատութեամբ պարզուած է սակայն, որ Ճաւճաւաձէի առաջին նպատակը մի կատարեալ անհեթեթութիւն է, որովհետեւ ոչ մի գիտուն հայ երբէք չի էլ մտածել վիրաւորել վրաց ազգութիւնը, հերքել նրա արժանիքը: Այսպիսով հրապարակի վրայ մնում է միայն մի գիրք, գրուած վրացի բանաստեղծի ձեռքով յատկապէս հայ ժողովրդի վիրաւորելու, ստորացնելու նպատակով:

Մայրէիծայր քաղելով պ. Վերմիշեանի գիրքը մարդ ակամայ գալիս է այն տխուր եղրակացութեան, որ յաճախ ամենաօթտուած հոգիներում անգամ սուտը, բամբասանքի ցանկութիւնը կարող է խոշոր անկիւն գրաւել: Եւ արդարեւ ահա քեզ մի մարդ՝ իշխ. Ճաւճաւաձէն, մի կրթուած մարդ, տաղանդաւոր բանաստեղծ ասում են, գրուած միանգամայն բարեպատեհ պայմաններում կշռադատելու, քննելու, որոճալու համար այն, ինչ կամենում է ասել մի հարկան ազգի, կամ նոյնիսկ սեփական ժողովրդի մասին, և ի՞նչ, այդպիսի մարդը կարողացել է հրապարակաւ առանց տատանուելու տարածել միայն ստեր, աջ ու ձախ փոել միայն վիրաւորանքներ այս կամ այն յարգելի անուան հասցէին և համոզուած լինել թէ ինքը կատարում է հայրենասիրական մի գործ: Արժէ կարդալ պ. Վերմիշեանի գիրքը համոզուելու համար թէ մինչև թր աստիճան արսուրդ կարող հասնել թէկուզ մի տաղանդաւոր բանաստեղծ, որի հայրենասիրութիւնը հարկաններին հայհոյելուց, ստորացնելուց աւելի հեռու չի անցնում:

Դուրս է գալիս ըստ իշխ. Ճաւճաւաձէի, որ հայերը պատասխանատու են ոչ միայն այն բոլորի համար, ինչ գրել են վրացիների մասին հայ գիտունները (էմին, Պատկանեան, Խուդաբաշեան, և ուրիշները), այլ և այն բոլորի համար՝ ինչ գրել են օտարները — ինչպէս Սինկսկի, պր. Մարր, Դոլմատերմ, Ֆրանսիացի Կուտուլի և ուրիշները: Եւ բոլոր այս ականաւոր գիտունները ըստ Ճաւճաւաձէի ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ մի գաղտնի դաւադիր ընկերութեան անդամներ, որոնց միակ նպատակն է իրանց գիտական աշխատութիւնների մէջ ստորացնել, սկսեցնել վրացիներին և ի հաշիւ նրանց բարձրացնել հայերին:

Պ. Վերմիշեան համբերութիւն է ունեցել տողաւոր հերքել այս այլանդակութիւնները և հերքել է սառն, հեղինակաւոր ոճով:

Նա բարեխղճօրէն բրքրել է անհրաժեշտ օտար և հայ աղբիւրները, համբերութեամբ կատարել է համեմատութիւններ, առաջ է բերել ճշգրիտ բնագիրներ, պարզել, լուսաբանել է այդ բոլորը առանց մի վայրկեան կորցնելու իր հոգու խաղա-

դուքիւնը, իր անաչառ վերաբերմունքը դէպի փափուկ գործը։
Ընթերցողը վրդովւում, յուզւում է հետեւելով Ճաւճաւաձէի
անհեթեթութիւններին, բայց պ. Վերմիշեանի փոյթը չէ, նա
շարունակում է կազմալուծել բամբասանքների այդ կոյտը և
միանգամայն օրիեկտիւ ձևով դնել հասարակական դատաստա-
նի առաջ վրացի այս տարօրինակ հայրենասէրի մտքի գոհար-
ները։

Պ. Վերմիշեանի գիրքը համոզիչ է. ընթերցողը, եթէ նա
դիտաւորեալ ձևով չի փակում իր հոգին ճշմարտութեան առաջ,
պարզապէս տեսնում է, որ վրացի բանաստեղծը իր աշխատու-
թեամբ մի վատ ծառայութիւն է մատուցել իր ազգին, աշխա-
տելով նրան ցաւալի թիւրիմացութիւնների մէջ ձգել թէ իր և
թէ իր հարեանների վերաբերմամբ։ Այո, ընթերցողը համոզ-
ւում է, բայց կը համոզուի՞ արդեօք ինքը իշխ. Ճաւճաւաձէն,
շիտակութիւն կ'ունենայ խոստովանելու իր սխալը։ Կարծում
ենք որ ոչ, որովհետեւ այստեղ սխալի մասին խօսք լինել չի
կարող, Ճաւճաւաձէի ամբողջ գործը դիտաւորեալ, գաղտագողի
թունոտ, գիտակցական բամբասանքների մի կոյտ է։ Պ. Վեր-
միշեան իրաւունք ունի, երբ խօսելով Ճաւճաւաձէի տարածած
ստերի մասին, բացագանչում է.

«Եւ միթէ այդ բոլորից քաշւում է Ճաւճաւաձէն. բաւա-
կան է, որ նա կարողանայ աղմուկ հանել, ճշալ, ահակոչ բար-
ձրացնել թէ վրաց ազգի սրբութիւնները անարգւում են, բա-
ւական է, որ հրապարակ է գալիս որպէս ազգային սրբազան
արժանիքի պաշտպան. ում բանն է կտրուել հետամուտ լինել
նրա ասածների ճշմարտութեան և ո՞վ կը հաւատայ որևէ մէկի հա-
կաճառութեանը, երբ խօսում է հայերի դէմ, երբ բաց է անում
հայերի խարդաւանքները ինքը իշխ. Իլիա Ճաւճաւաձէն, վրաց
արդի գրականութեան փայլն ու փառքը»։

Այս ասողը հայ է, որ չնայելով իր բոլոր անաչառութեան,
իր անկողմնակալ քննադատական ոգուն, շահագրգռուած օտա-
րին և մանաւանդ վրացուն կարող է թուալ ոչ առանց յետին
մտքերի։ Բայց ահա թէ ինչ է ասում նոյն հարցի մասին մի
հեղինակաւոր և ձեռնհաս օտար մարդ՝ ինքը պրոֆ. Մարր։

«Տասն երկու տարի է, ինչ մենք կարդում ենք հայերէն,
տաս տարի է, ուսումնասիրում ենք հայ հեղինակներին մաս-
նազիտօրէն, բայց հայ պատմագրերից, հայ գրողներից և ոչ
մէկի երկերում մենք երբէք չենք գտել մի կտոր, ուր վրացի-
ների ինքնուրոյնութիւնը ենթարկուէր այդպիսի ծայրայեղ
կասկածի կամ հեզնութեան։ Ընդհակառակը, եթէ հայ հեղի-
նակներ չլինէին, վրաց անցեալի բաւական խոշոր մասը ծած-

կուած կը մնար յաւիտեանական խաւարով: Վրացի թագաւորների արժանիքների, նրանց իշխանների արիութեան մասին գրում են ոչ միայն հայ պատմագիրները, այլև հայկական ձեռագրերի յաւելուածների մէջ: Այս փաստը գիտութեան մէջ արդէն յայտնի է, և եթէ նոյն փաստը ըստ արժանոյն չէ գշահատուած վրաց հասարակութեան կողմից, պատճառը վրաց պատմութեան վերաբերեալ հայկական նիւթերի անպէտքութիւնը կամ անբաւարարութիւնը չէ, այլ իրանց վրացիների անծանօթութիւնը հին-հայկական գրականութեան և նոյն անծանօթութեան վրայ հիմնուած թշնամութիւնն է դէպի այն բոլորն, ինչ հայկական է: Եւ հայ գիտական շրջանը, որ լաւագոյն արտայայտիչն է ազգային գիտակցութեան զարգացման, ինչպէս և հայ ինտելիգենցիան ոչ միայն համբերող ոգի ունի, այլ սիրով ուշադրութեան է առնում վիրական ազդեցութիւնը հին հայկական կեանքի վրայ: Յիշատակելի է, որ ոչ թէ մի վրացի, այլ հայ գիտուն Ի. Տաշեանը պարզեց թէ ինչ կարևոր դեր է խաղացել հայ գրականութեան մէջ վրացերէն ձեռագիրը յոյն գրող Պրոկլեսի մի փրկսոփայական աշխատութեան, որ միջին դարերում անագին նշանակութիւն ունէր» («Материалы», եր. 221):

Մի ուրիշ տեղ պատասխանելով վրացի գրող Ակակիային հայերի վրայ արած իր յարձակումների առթիւ պրոֆ. Մարքասում է.

«Մենք համարձակ ձևով կարող ենք պնդել, որ ոչ մի լըրջ-միտ հայ գրող չի թոյլ տայ իրան վրացիների մասին գրել այնքան վայրենի բաներ, ինչքան ասել է հայերի մասին իր յօդուածում Ակակիան, այս առաջնակարգ վրացի գրող է» (նոյն տեղը):

Այսպէս է խօսում համակրելի դիտնականը հայ-վիրական յարաբերութիւնների մասին: Աւելի լաւ պատասխան տալ բոլոր Ակակիաներին և Ճաւճաւձէներին անկարելի է: Մի հարց: միայն մի հատիկ հարց սակայն կարելի է ուղղել այն բոլոր վրացի պարոններին, որոնց հայրենասիրութիւնը հայերին հայհոյելուց, ստորացնելուց հետո չի անցնում: Եւ այդ հետեւալն է. ի՞նչ էք փնդրում, պարոններ, ի՞նչ շահ ձեր ժողովրդին, որ օտարները ձեր շնորհիւ հայերի մասին վատ գաղափար կազմեն. միթէ դրանով վրաց ազգը կը բարձրանայ և ընդհանուր յարգանքի և ուշադրութեան առարկայ կը դառնայ: Միթէ վերջապէս մեր իրականութեան մէջ չկան աւելի կենսական, աւելի շահեկան խնդիրներ, աւելի ազնիւ, խելացի գործունէութիւն, քան արուեստական ձևով փոխադարձ ատելու-

թիւն զարթեցնելը դարաւոր հարեաններէ մէջ, որոնց նիւթա-
կան և բարոյական գերազանց շահերը պահանջում են միմիայն
բարի հարեանութիւն և համերաշխ գործունէութիւն քաղաքա-
կըրթական ճանապարհին:

Ա. Ա.

ՆՈՐ ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԳՐԻՔԵՐ

1. Իշխ. Ա. Սմբատով «Դաւաճանութիւն», դրամա, Թարգմ.
Ջալալ Տէր-Գրիգորեան, Թիֆլիզ, 1904, գ. 50 է.:
2. Լամբայ՝ «Վէպք ի դերից Շէկապիերայ», Թարգմ. յանգլ.
Թ. Տ.-Ստեփանոսեան, Վենետիկ, 1903, գ. ?
3. Ա. Չեխով «Մարդը պատեանի մէջ», Թարգմ. Ա. Բարութչ.,
Շուշի, 1904, գ. 7 է.:
4. Բժ. Գ. Տէր-Գրիգորեան՝ «Յղի ու ծննդական կնոջ առող-
ջապահութիւնը», Թիֆլիս, 1904 թ., գ. 10 է.:
5. А. С. Дагбашянъ: „Полный русско-армянскій словарь“,
VI выпускъ, Тифлисъ, 1904, ц. 1 р.,
6. Ա. Վ. Ղլդեան՝ «Միջազգային իրաւունք», Ալեքսանդրա-
պոլ, 1904, գ. 50 է.:
7. Վ. Փափաղեան՝ «Խելօք արաղաղներ» և «Դրախտը», հրատ.
Թիֆլ. հրատ. Ընկ., Թիֆլիս, 1904, գ. 5 է.:
8. Ն. Բարայեան՝ «Վաղածամ մահ», ողբերգութիւն 5 ար.,
Թիֆլիս, 1904, գ. 1 է.:
9. Ա. Ահարոնեան՝ «Արազը», Թիֆլիզ, 1904, գ. 80 է.: